

BİR KAÇ ESKİ TÜRK ÜNVANI HAKKINDA

Prof. W. EBERHARD (Ankara)

1.

Son yıllar zarfında, eski Türk tarihinin anlaşılmasında, eski Türk ünvanlarının bilinmesinin büyük ehemmiyetli olduğu anlaşılmıştır. Bu memlekette, Prof F. Köprülü tarafından teşvik edilen ve talebeleri tarafından devam ettirilen bu etüdler kıymetli sonuçlar vermişlerdir. Fakat şimdi bu meseleler hakkında Çin metinlerinde bulunan külliyetli malzemeyi incelemenin de zamanı gelmiştir. Bunun üzerinde henüz çok çalışılmamıştır. K. Shiratori tarafından yapılan khagan ünvanı (Toyo Bunko, vo. 1; 1926) ile buna bağlı meselelerden başka hemen hiç büyük incelemeler yapılmamıştır.

Shiratori, khagan ünvanının ilk defa Juan-juan'larda (Avar) M. S. 400 lerde geçtiği neticesine varmaktadır. Daha eski oldukları zannedilen eski vesikaların hiçbirisini itimada değer bulmuyor (s. 7-8); onu göre bunlar metinlere ilâve edilmişlerdir. Shiratori'nin etüdü hem Çinliler ¹, hem de Avrupalılar ² tarafından tenkit edilmiştir; ona karşı O. Franke ³ en şiddetli hücumlarda bulunmuş fakat bu münakaşalar hiç verimli neticeye varamamıştır.

Yabancı 5000 kabile adına ve tam 1800 şahıs adına (bunlar M. S. 3.-8. yüz yıllarda) istinaden aşağıdaki satırlarda bu probleme başka bir yönden temas etmek istiyorum. Şimdi önce "khagan,, ve "khan,, konusunu bir tarafa bırakup başka ünvanı ele alalım.

2. İlek han

Önce Çin kaynaklarında bulunan bir kaç adı bir araya getiriyor ve bunların evvelâ bugünkü telaffuzunu sonra parantez içinde

¹ Fang Chiang-yu, Yenching Journal of Chinese Studies, No. 8, s. 1417; 1930).

² Fr. Laszlo; Kağan ve ailesi (Türk hukuk tarihi dergisi, cilt 1, s. 37; Ankara 1944).

³ O. Franke: Geschichte e des chinesischen Reiches (cilt 3, s. 178-9; Berlin 1937).

B. Karlgren'in "Grammata Serica,, (Stockholm 1940) adlı kitabındaki işaretin numarasını, bundan sonra da eski telaffuzu ve orta zamanlar telaffuzunu (takriben M. S. 600 lerde) veriyorum.

- 1) Ī (800; ziaĳ- iäk) -lo (766; gläk - lâĳ) - han (140; kân-kân)
- 2) Ī (850; dieĳ- iäk) kan (139; kân-kân)
- 3) Ī (800; ziaĳ- iäk) kan (139; kân-kân)
- 4) Ī (604; ier- i) -lo (766; gläk-läk)
- 5) Ī (604; ier- i) -li (619; lied-lji)
- 6) Ī (505; iet- iet) -li (519; lied-lji)
- 7) Ī (957; ieg- i) -li (519; lied-lji)
- 8) Ī (957; ieg- i) -lieh (291; liat-liät)
- 9) Ī (394; iet- iet) -li (519; lied-lji)
- 10) Ī (976; zieĳ- i) -chüan (226; k'iwān -k'iwān)
- 11) Ī (1 ; ia- ie) -lu (69; lo -luo)
- 12) Jih (404; niet- nziet) -lu (1032; liök-liuk) -chüan (226; k'iwān -k'iwān)
- 13) Ī (604; ier- i) -lo (6; lâ-lâ)
- 14) Ī (505; iet- iet) -li (519; lied-lji)
- 15) Ī (338; ziad- iäi) -lo (766; gläk-läk) -ho (g'â-xâ)
- 16) Ī (2; ngia- ngjie) -lu (69; lo-lou) -hou (113; gu-xeu)
- 17) Yeh (6800; ziaĳ- ia) -lo (766; gläk-läk) -ho (517; xuet)
- 18) Ī (604; ier- ie) -li (978; lieĳ-lji)

Bu isimler serisinde ispat edilen bazı noktalar vardır: 15 nume-rolu adın (Hsin-T'ang-shu 217b) "kuvvetli,, anlamına geldiği söylenir. Bunun için bu adın Orhon yazıtlarındaki "äriĳ,, kelimesile aynı olduğunu zannediyorum, aynı "äriĳ,, kelimesi Uygurcada da geçmektedir. Anlamı "mahir,, "kudretli,, dir. Mamafi (Orhon yazıtlarındaki) "müessir, mukaddes,, anlamlarına gelen "ärglik,, ile de münasebettar olması imkân haricinde değildir.

Bu işaretin Çince transkripsiyonunun son hecesi Türkçedeki "xan,,a rücu edebilir, sonundaki "-n,,in düşmesi bilhassa bu kelimenin tevsik edildiği T'ang devrinde lehçelerde meselâ Uygurca metinlerde de çok geçmektedir.

Eger No. 15 i "äriĳ,, alarak kabul edecek olursak o zaman No. 17 yi de aynı tarzda tefsir etmemiz icabeder. Bu ad, Uygurlar khan'ının mensup olduğu klâna aitti (Bulletin Academia Sinica VII, 559): yalnız bu adın tam 300 yıl sonra kayıt edildiğini, böylece son hece için "xa,, telaffuzunun kullanılması icabettiğini ha-

tırdan çıkarmamalıdır (son hecenin bir de "Ko,, yazılan nevi vardır).

Şimdi başka bir guruba geçiyorum: No. 5 T'u-chüeh'lerin ilk büyük khan'ı Bumin-khagan'ın ünvanıdır. Chavannes ve başkaları tarafından birlikte "il-khagan,, olarak tefsir edilmişlerdir. No. 18 daha uzun bir kompozisyonun birinci kısmını gösteriyor ve şimdiye kadar müttefikan "il - itmiş,, olarak tefsir edilmiştir. No. 13 buna benzer bir kompozisyonun orta kısmını göstermekte ve yine şimdiye kadar müttefikan "tengri-il-itmiş,, olarak tefsir etmektedir.

Fakat No. 5 gibi yazılanlar çok daha eski adları göstermektedirler.

a) 534 de başka siplerle Tobalara teslim olan Ordos-bölgesindeki Fei-yeh-t'ou kabilesinin reisinin adı Ho-tou-ling İ-li idi (Wei-shu 11: 1931 b ve 75: 2070 b); H-tou-ling bilâhare bir klân olan tanınmış bir kabile adıdır. Eğer bu adam bir kabile gurubunun kabile reisi idise o zaman bütün ünvanın İl-khan yahut İlek-khan olmuş olması muhtemeldir; *khan* kelimesi Çinliler tarafından kaldırılmıştır, çünkü zaten Çinliler için çok uzun olan adın daha uzun olmasının önüne geçilmiştir.

b) âsil bir Toba ailesinden birinin adı Lo İ-li idi (Wei-shu 44: 1999 d); 940 larda yaşamış yüksek memuriyetlerde bulunmuş (general, vâli) bir defa da boş yere Juan-juan'lara karşı yürümüştür.

c) İmparator ailesine mensup ve fazla tanınmayan bir Toba generalinin adı Yüan İ-li idi (42: 1996 b).

Son zikredilen şahıslar hakkında çok malûmatımız olmadığı için burada bu iki isim üzerinde durmayacağım.

T'u-chüeh'lerin ilk büyük khan'larının adı, söylendiği gibi, İl-khagan=İ-li idi. Tobaların ilk reislerinin adı İ-lu (No. 11) (Wei-shu 1: 1903d) idi. Takriben M. S. 300 lerde yaşıyordu. Shiratori (s. 2) bu adamın Bretschneider tarafından "khan,, olarak vasıflandırıldığını fakat burada Bretschneider'in yanılmış olduğunu söylüyor.

T'u-yü-hun'ların ilk kabilesinin adı İ-lo-han (No. 1) idi (Shiratori s. 3 not 1). T'u-yü-hun'lar, hükümdarları Hsien-pi'lere mensup olup Tobalarla yakın akraba olan bir kavimdir. Bugünkü kuzey Tibette yaşıyorlardı. İ-lo-han takriben M. S. 250 lerde yaşamıştır.

Bilâhara büyük ehemmiyet kesbeden üç kavmin ilk şeflerinin, hemen hemen telaffuzları aynı olan adlar taşımaları gariptir. Biz bunlara bir dördüncü de ilâve edebiliriz: Jih-lu-chüan (No. 12); bu eski bir köle ve T'u-ho-Tuan'ların mühim hükümdar ailesinin bir cediti olan bir Hsien-pi idi (Wei-shu 103: 2131d). 3 üncü yüz yılda yaşamış olarak, haleflerinden biri 300 lerde "büyük-Shan-yü,, olmuştur.

Telaffuzlarının benzerliğinden ve her 3 şahsın da aynı tarzda vazifelerde bulunmalarından dolayı (büyük sülâlelerin cedleri) bunların hepsinin "*ilek-khan,,* ünvanlarını taşıdıklarının nazariyesini ileri sürmek isterim.

"*İlek-khan,,* (yahut il-khan) ünvanının M. S. 3 üncü yüzyıldanberi Hsien-pi ve akraba kavimlerinde tevsik edildiğini söyleyebiliriz.

Bu ünvan, bir adamın her hususta bir kabile gurubunun şefi olduğunu göstermektedir, fakat bu henüz bütün istep kavimlerinin rütbesi olan "Shan-yü,, rütbesi değildir, çünkü zikredilenler yahut bunların haleflerinden bazıları sonra "Shan-yü,, rütbesine yükselmişlerdir.

Burada mühim olan nokta bu ünvanında "*khan,,* kelimesinin geçmesinde şüphe bulunmamasındadır. Demek bu "*khan,,* ünvanının mevcudiyeti en aşağı M.S. 250 denberi isbat edilmiş oluyor.

Devam etmeden önce şimdiye kadar zikredilmeyen isimler hakkında bir kaç söz söylemek istiyorum.

No. 2, 3, 10 da tıpkı 4, 6-9, 14 deki gibi kısaltma olarak ve "*ilik,,* yerine yalnız "*il,,* yazılmış yahut "*khan,,* 'in kaldırılmış olduğunu kabul etmek lâzımdır. Böylece kısaltmalar Çin transkripsiyonundan meydana gelebilir. Bu hayrete değer bir şey değildir.

No. 2 Yüan İ-kan'ın adıdır, bu imparator ailesine mensup bir Toba olup takriben M. S. 380 de isyan ettiğinden öldürülmüştür (Wei-shu 15: 1939 c-d).

No. 3 Chang-sun İ-kan'ın adıdır ve Toba'ların çok asil bir ailesine mensup olup 380 lerde yaşamıştır (Wei-shu 26: 1966 a).

No. 10 bir Hsiung-nu'nun adıdır, Ch'u İ-chüan, bu bir kabile reisi olarak 413 lerde Toba'lara karşı savaşmıştır (Wei-shu 28: 1969c).

No. 4 Ailesi nesillerce Karaşahr civarında kabile reisliği etmiş olan bir Hsiung-nu'nun adıdır (Wei-shu 30: 1973a); adı Chü İ-lo idi ve 453 ölmüştür.

No. 6 bir Türk khan'ının adıdır (Chavannes, T'ou-kiue occident. bkz.).

No. 7 bir Türk khan-ünvanı (bkz. Chavannes).

No. 8 Hükümdar ailesine mensup Yüan Í-lieh adlı bir Tobanın adıdır. Bu 398 de bir isyan hazırlamış ve intihara mecbur edilmiştir (Wei-shu 2: 1906c ve 15: 1931d).

No. 9 Sır - Tardüşlerin hükümdar ailesinin adı (Chavannes'a bkz.).

No. 14 Wu-chi (Proto - Moğol?) devleti elçisinin adıdır. Bu 470 de Toba sarayına gelmiştir (Wei-shu 100:2123 d); bu ve bundan önceki ad da bir "- ci,, ifade edebilecek bir son-hece vardır.

Fakat tevsik edilebilen en eskisi No. 16 dır. Bu milâttan önceye ait, Hsiung-nu'ların bir unvanıdır (de Groot, Hunnen, S. 76). Burada son-hecenin "khan,, kelimesiyle benzerliği olmadığı için bir az şüpheye sebebiyet verebilir. Şimdi bu meseleye temas etmeden geçüp ileride tekrar bu heceye döneceğiz. Mamafih bu unvanın bir *il* ("ilek,, değil) temsil etmesi ve bu unvanın milâttan önce bilinmiş olması muhtemeldir. Fakat bu unvan M. S. 250 denberi emniyetle tevsik edilmiş görünüyor.

3. Tarkan ve Tardu

Başka bir isim serisi daha veriyorum.

| | |
|---------------------------|------------------------------|
| 1) ta (271;t'ât - t'at) | kan (139; kân - kân) |
| 2) ta (271;t'ât - t'at) | kan (140; kân - kân) |
| 3) ta (271;t'ât - t'at) | kuan (157; kwân - kuân) |
| 4) t'a (4;t'â - t'â) | han (139;g'ân - xân) |
| 5) t'a (4;t'â - t'â) | kuan (158;kwân - kuân) |
| 6) ta (317; d'âd - d'âi) | kan (139; kân - kân) |
| 7) ta (317; d'âd - d'âi) | ch'ien(365; ts'ien - ts'ien) |
| 8) t'a (677; d'ep - d'âp) | ch'ien(365; ts'ien - ts'ien) |
| 9) t'a (677; d'ep - d'âp) | kan (139; kân - kân) |

Bu seride No. 1-2 herkesçe Türk unvanı *Tarkan*'ın transkripsyonu olarak kabul edilmiştir. No. 3 de bir Türk unvanıdır ve Tarkan'ın transkripsyonu olarak kabul edilmelidir. Burada Çinlilerin son hece için kullandıkları işaretin "*khan*,, kelimesi için kul-

landıkları işaret ile aynı olma çok mühimdir; demek ki son hece uzun olmuş olacak, Tarkan unvanının Tar-khan olarak kabul edilip edilemeyeceği sualı sorulabilir; burada Tar, tarım ve tarla, yani ekilmiş toprak ile ilgili olabilir.

Aşağıdaki kelimelerde No. 7-8 de son heceler göze çarpmaktadır. ch'ien için kullanılan işaret kan için kullanılan kelimeye çok benzemektedir ki ufak bir dikkatsizlik yazıda bir hata işlenmesine sebebiyet verebilir. Bundan başka ch'ien işareti yabancı kelimelerde hiç kullanılmamaktadır; nihayet No. 9 onun normal şekildeki varyantı olarak geçmektedir. Bunun için No. 7-8 deki son heceyi kan'a çevirmekte haklı olunabilir.

Bundan No. 1-9 daki bütün kelimelerin *Tarkan* ünvanının transkripsyonu olabileceği neticesine varılabilir.

Ayrı ayrı adlar hakkında şunlar söylenebilir:

No. 4 Juan-juan'ların bir hükümdarının ünvanıdır (Wei-shu 103: 2130 d). Bu kelime "devam ettirici,, anlamına gelmektedir ve "togan,, gibi bir kelime ile de ilgili olabilir. Buna rağmen bu kelime ile "tarkan,, kast edilmesi kuvvetle muhtemeldir.

No. 5 Toba Hsi T'a-kuan'ın adıdır, bu Çin kiral rütbesinde olan meşhur bir başkumandanın oğludur (Wei-shu 29: 1970 d). Takriben 450 lerde yaşamıştır.

No. 6 bir Juan-juan, A Ta-kan'ın adıdır; bu 470 de sonra Tobalara teslim olan bir şef muavinidir (Wei-shu 7a: 1916 b). Ch'iu Ta-kan adında bir Toba da adı taşımakta idi (Wei-shu 10: 1928 c), bu 529 da güney Çinliler tarafından esir edilmişti. Bunun hakkında fazla bir şey bilinmiyor.

No. 9 399 da yüksek bir memur (vâli) olarak ölen bir Toba Feng Ta-kan'ın adıdır (Wei-shu 2: 1907 a). Bundan başka bir Hsiung-nu Su Ta-kan da bu adı taşımaktadır (Wei-shu 2: 1907 b ve 30: 1973 a). Bu eskiden Shan-yü'lerin yetiştikleri en asil aileye mensuptu. 443 de Juan-juan'lara karşı savaştı.

No. 7 Bir Toba'nın, Lai Ta-ch'ien (Wei-shu 30: 1973a-b), adıdır. Bu meşhur bir Toba ailesine mensuptur. Bu bir av esnasında imparatorun karşısında bir kaplan vurmakla bilhassa temayüz etmiştir. Bir çok savaflara iştirak etmiş, yüksek memuriyetlere girmiş ve kont ünvanını almıştır. 432 den sonra ölmüştür.

No. 8 Yü Ta-ch'ien (55; 2011a) adlı bir Toba'nın adıdır. Bunun hakkında maalesef hiç birşey bilinmiyor.

Eğer şüpheli halleri bir tarafa bırakacak olursak zikredilen şahısların bir çoğunun rütbelerinin Türk ünvanı olarak *Tarkan* ile ifade edilebileceklerini tesbit etmemiz icap edecektir. Hiç birisi doğrudan doğruya imparatorun ailesine mensup değildir (No. 9 esaş kabileden zorla ayrılan imparator ailesinin bir koluna mensuptur). Böylece Tarkan ünvanının takriben M. S. 400 denberi tevsik edildiği iddiası yanlış olmayabilir.

İlk hecesi aynı olan *Tardu* ünvanına da temas etmek istiyorum. Aşağıdaki adları sıralayabiliriz :

- | | |
|-------------------------|----------------------|
| 1) ta(271;t'ât - t'at) | tu(801;d'âg - d'uo) |
| 2) ta)271;t'ât - t'at) | t'ou(118;d'u - d'eu) |
| 3) ta(317;dâd - d'âi) | t'ou(118;d'u - d'eu) |
| 4) t'a(628;d'âp - d'âp) | tun(427;twen - tuen) |

Burada No. 1 T'u-chüeh'lerin (Wei-shu 102:2129c) bir Khan'larının ünvanıdır, bunu Chavannes de zikretmektedir.

No. 2 yi Chavannes T'u-chüeh'lerde *Tardu* olarak tefsir ediyor, fakat bu kelime bir Toba'nın adı, Hsieh Ta-t'ou, olarak daha önce geçmektedir (Wei-shu 44:2000c). Bu 380 de Toba'ların tabiiyeti altına giren bir kabile reisi idi. İmparator ona saygı nişanesi olarak karısına hediye etti.

No. 3: İmparator ailesine mensup bir Toba'nın adıdır (Yüan Ta-t'ou, Wei-shu 14: 1937d), bir imparatorun doğruya doğruya halefidir, 5 inci yüzyılda yüksek rütbede bulunmuştur.

No. 4: Şüphelidir. Sonraki -n hayreti mücip olmamalıdır. Buna rağmen *Tardu* ünvanının kastedilip edilmediği meselesini açık bırakmalıdır. Sadece T'a-tun adı verilen bu adam M. S. 2 inci yüzyılın sonlarında yaşamış olan meşhur bir Hsiung-nu şefidir (Wei-shu 1: 1903c). Vazifesi ve ehemmiyeti ünvanına uymaktadır.

Mamafi *Tardu* ünvanını 180 de değilse bile 380 de tanınmış olduğunu söyleyebiliriz. İlk işaretin yazılışı yukardaki seride olduğu gibidir. Mevcut olan varyantları da aynıdır. Bu yukardaki seriyi desteklemektedir.

4. Yeh-i - kan ve Mu-i - kan

Şimdiye kadar emin olarak halledemediğim bir gurup ünvan sunmak istiyorum. Bunlar aşağıdakilerdir :

| | | |
|----------------------------|----------------------|---------------------------|
| 1) yeh (633; diap-iäp) | -i (800; zia-k-ia-k) | -kan (139; kân-kân) |
| 2) yeh (640; ngiap-ngiap) | -i (850; diek-ia-k) | -kan (139; kân-kân) |
| 3) yeh (47; zia-ia) | -i (800; zia-k-ia-k) | -kan (139; kân-kân) |
| 4) yeh (83; dia-ia) | -i (394; iet -iet) | -kan (139; kân-kân) |
| 5) shê (634; diap-ziäp) | -i (800; zia-k-ia-k) | -kan (139; kân-kân) |
| 6) shih (586; diep-ziäp) | -i (954; giek-iek) | -chien (249; gian-g'ian) |
| 7) tieh (633; d'iap-d'iep) | -ti (4 ; d'ia - d'i) | -kan (139; kân-kân) |
| 8) shih (961; diek-zi) | | -chien (249; gian-g'ian) |
| 9) shih (961; dieg-zi) | | -chien (375; tien-ts'ien) |
| 10) shih (686; diep--ziäp) | | -yin (450; dien-ien) |
| 11) yeh 633; diap-iäp) | | -yen (203; dian-ian) |
| 12) yeh (640; ngiap-ngiap) | | -yen (203; dian-ian) |

Ben burada *är-khan* yahut *ärk-khan* yahutta *ärik-khan* okunan bir ünvanın verilmiş olduğunu tesbit etmek arzusundayım. Mamafî böyle bir ünvan şimdiye kadar tevsik edilmemiştir.

Demin ele alınan ve Tarkan olarak okunduğu söylenen ünvanın bir varyatında normal iki heceli şekil yerine t'a-i-kan şeklinde de geçtiğini söylemek lâzımdır (399 da Toba'lara teslim olan K'u-i'-lerin Hsiungnu kabilesinin bir kabile reisinin adı; Wei-shu 2:1907a), demek ki burada aynı kelimenin başka şekli olan Tark-khan yahut *Tarik-khan* çıkarmak lâzımdır.

Bu adları taşıyanlar aşağıdaki şahıslardır:

No. 1: Bu adı taşıyan demin zikredilen ve 339 da teslim olan Hsiung-nu dur. O bir kabile reisi idi.

No. 2: Bu adın sahibi 391 de Toba'lara teslim olan Dağ-Hunlarının şefi idi (Wei-shu 2: 1905 d).

No. 3: Bu adı taşıyan Hsiung-nu'ların Chieh kabilesi şefi meşhur Shih Lo'nun büyük babasıdır. Shih Lo 4 üncü yüzyılın başlangıcında bir Hun sülâlesi kurmuştur (Wei-shu 95: 2105 db). Demek ki Yeh-i-kan 3 üncü yüzyılda yaşamış olacaktır.

No. 4: Bu adı taşıyan, normal olarak Yeh-kan denir. Doğu Toba kabilesinin büyüğüdür. Babası bir Toba kiralıçesinin babasıdır (Wei-shu 13: 1934 a ve 83: 2083 c). 380 den önce yaşamıştır.

No. 5: Bu adı taşıyan (Hun?) Yü-wen kabilesinden bir büyüğüdür, bu 393 de Mu-jung-gurubunun Hsien-pi'leri tarafından katledilmiştir (Wei-shu 103: 2131 da). Yü-wen kâbilesi de, sülâlelerin meydana geldiği, bir hükümdar kabilesidir.

No. 6: İlk Toba imparatorlarından birinin adıdır (Wei-shu 1: 1904 c). 4 üncü yüzyılın başlangıcında yaşamış olacaktır.

No. 7: Tölös'lerden, çok bilinmeyen bir adam, 450 den sonra yaşamıştır. Kardeşi Toba imparatorun, ağabeysinin yerine kendisinin ölüm cezasını çarptırılmasını teklif etti (87: 2091 a).

No. 8: unvan olarak T'u-chüeh'lerde meşhur (Chavannes).

No. 9: T'u-yü-hun kabilesinin Toba'lardaki elçisinin adıdır, bu 481 de zikredilmektedir (Wei-shu 101:2125 d).

No. 10: 420 lerde yaşayan Ch'i-fu'ların Hun hükümdar ailesinden bir hükümdarın amcasıdır (Wei-shu 99: 2121 da).

No. 11: Takriben 300 lerde icrayı hükmeden T'u-yü-hun hükümdarının adıdır (Wei-shu 101: 2125 ba).

No. 12: Toba imparatoru tarafından Yü Yüeh'e çevrilen Yü Yeh-yen'in adıdır. Yüksek bir general olarak bilhassa Hun'lara karşı bir çok savaşlar vermiştir, 407 de öldürülmüştür (Wei-shu 28: 1969 ab ve 2: 1905 a).

Emin olmıyan olayları (No. 7, 9, 12) bir tarafa bırakacak olursak önümüzde kabile yahut kabile guruplarının şeflerine verilen bir ünvanın bulunduğundan emin olabiliriz. Ünvan takriben M. S. 300 denberi tevsik edilmektedir.

Bu ünvana, ses bakımından çok yakın olan başka bir ünvan vardır; bunun için aşağıdaki vesikaları gösterebilirim:

- 1) mu (1212; muk-muk) -i (850: diek - iäk) -kan (139; kân-kân)
- 2) mu (1212; muk-muk) -han (139; g'ân-xân)
- 3) mo (492; mwet-muet) -i (800; ziaik - iäk) -kan (139; kân-kân)
- 4) mu (1212; muk-muk) -yen (203; dian-ian)
- 5) mu (1037; miök - miuk) -chien (249; gian-g'ian)
- 6) mo (802; mâg - muo) -kan (139; kân-kân)

Bundan önceki ünvanlara muvazi olarak, burada *Burhan* kelimesinin bahis mevzuu olduğunu ileri sürmek isterim. Vaki bu *Burhan* kelimesi ekseriya *Buddha* kelimesile ilgilendirilir ve bu kelime Çince de başka bir hece (fu yahut fo) ile yazılır, fakat *Buddha*=*Burhan* etimolojisi şüpheli olmaktan da fazladır. *Burhan*'ın bir yerli, orta Asya kelimesi olduğunu kabul etmek icap edecektir.

Bu adları taşıyanlar şunlardı:

No. 1: 401 de Toba'lar tarafından mağlup edilen P'o-to-lan kabilesinin şefi (Wei-shu 2: 1907 b ve 103: 2132 da). Bir defa da asil

bir Toba kabilesi olan Ho-lan'ların şefi olarak da zikredilmektedir (28: 1968 db). Adı No. 3 şeklinde de bir defa geçmektedir (Wei-shu 95: 2106 db). O, Ordos bölgesindeki Mao-tun'un ailesinden bir Hun hükümdarı olan Ho-lien P'o-p'onun damadıdır. M. S. 408 de Mo-i-kan'ı katletmiştir.

No. 2: Bir Türk khan'ının adıdır (Chavannes).

No. 4: Hsien-pi-sülâlesinin kurucusu Mu-jung Hui'nin büyük babasının adıdır (Wei-shu 95:2107ba).

No. 5: 433 denberi icrayı saltanat eden Chü-ch'ü adlı Hun hükümdar ailesinin hükümdarının adıdır (Wei-shu 4a: 1911b). 439 da idam edilmiştir (Wei-shu 105a: 2133db).

No. 6: 524 de bir isyan çıkaran Hun şefi, Ch'i-fu Mo-kan'ın adıdır. (Wei-shu 74: 2066 da). Bundan başka 413 de Tobalar için Tibetlilere karşı savaşan bir kumandanın adıdır. Soyadı Kou idi (Wei-shu 51:2014 ab). Etnik mensubiyeti hakkında bir şey bilinmiyor.

Eğer, No. 6 nın yazılışında da bir az fark edilen şüpheli tarafı bir tarafa bırakacak olursak, ünvanın takriben M. S. 300 denberi tevsik edildiğini isbat edebiliriz.

5. Ch'u-K'o-han

Bu mütalealardan sonra yine esas konuya geçiyorum. Bu adların hepsinde son hece -"kan,, vardır. Çince yazılışından khan ünvanının bahis mevzuu olabileceği iyma edilmektedir; şimdiye kadar ele alınan ünvanlardan bu son hecenin İl-khan yahut ilek-khan'ın, khan ünvanını temsil etmiş olduğu sarihtir; diğer ünvanlarda bu mesele henüz çözülmemiştir. Verilen bazı misallerde son hecenin hakikaten "khan,, manasına geldiği inkâr edilebilirse de bunun 3. yüzyıldan belki de daha bile önce kullanıldığı iddia edilebilir. Ünvan hiç bir zaman genel hükümdar manasına gelmeyip bir kabile grubunun şefini ifade eder. Bu ünvanı taşıyanlardan bazıları büyük-hükümdar ailesile akraba, başkaları bu ailelerin cedleri ve yine başkaları akraba değildirlir.

Khan yahut khagan ünvanlarının şimdiye kadar iddia edildiğinden daha önce geçip geçmediği suali sorulabilir. Bende bulunan malzemede iki defa K'u-han adı aşağıda yazıldığı şekilde geçmektedir:

1) k'u (74;k'o - k'uo) -han (139:g'ân - xân)

2) k'u (74;k'o - k,uo) -han (143:g'an - xân)

Her iki yazılışta bilâhare genel olarak kabul edilen khagan (K'o-han) unvanının yazılışına uymaktadır.

No. 1: Yüan K'u-han Toba sarayının üyesidir. Bir av esnasında imparatorun tam önünden geçen bir tavşanı vurduğu için imparator ona altundan yapılmış bir tavşan hediye etti. 5. yüzyılda yaşamıştır (Wei-shu 15: 1939 db-1940 ca).

No. 2: 390 da Toba'lara teslim olan Ho-hsi'lerin Hun kabilesinin bir şefi K'u-han idi (Wei-shu 103: 2132 cb ve 2: 1905 d). Demek ki ikincisi yine bir kabile şefidir. İlk zikredilen vazife ve hal tercemesi bakımından kısım 3 numara 7 de zikredilene çok benzemektedir. Mamafih her ikisinin de rütbeleri çok yüksek değildi. Bunlara rağmen bunlara "khagan,, denilmiş olmasını mümkün görüyorum. Bunun sebebini izah edeceğim.

Shiratori makalesinde (S. 3) K'o-han (=khagan) unvanını ilk defa takriben M. S. 300 lerde T'u-yü-hun kabilesi hakkında verilen bir raporda zikredildiğine işaret etmektedir. O, bu raporu itimada şayan bulmıyor, çünkü o zamanlar T'ü-yü-hun'lar henüz ehemmiyetsiz ufak bir kabile gurubu olup siyasi bir birlik teşkil etmeğe çalışıyorlardı. Böyle yüksek bir ünvan böyle ufak bir kabile reisine verilemezdi. Fakat bazı şeyler Shiratori'nin dikkat nazarından kaçmıştır. Metinde K'o-han kelimesi bulunmayup onun önünde "Ch'u,, kelimesi bulunmaktadır.

Ch'u-k'o-han terkibi Çin'ce metinde "Başüstüne, imparatorum!,, olarak tercüme edilmektedir. Fakat bu Çin'ce tercüme orijinal metne girmiştir; cümle girişten sonra devam etmektedir. Bunun için "Ch'u,, kelimesinin bir tasdik hecesi olduğunu kabul etmeğe lüzum yoktur; bu normal olarak Çinli'lerde hiç kullanılmadığından "Ch'u,, kelimesinin, ünvana ait olduğu kabul edilebilir.

Bu teoriyi aşağıdaki sebeplerden dolayı ileri sürdüm:

Juan-juan'ların K'o-han (khagan) denilen ikinci hükümdarı, (bunu da Shiratori yine gözden kaçırmış) kendisine K'o-han değil "Ch'u-k'o-han,, demiştir (Wei-shu 103: 2130 ca). Çin'ce metin burada da *Ch'u*-nun "başüstüne,, anlamına geldiğini söyler. Juan-juan'ların bu khanı 464 de ölmüştür. Takriben 444 de khagan olmuştur (Wei-shu 4b: 1913 c'ye bkz). Bir de khagan'ın kendisine "başüstüne-khagan,, ünvanını seçmesi mantıkan imkânsızdır.

Mamafi “çü,, kelimesi, ki mana itibariyle buna çok yakındır, ile Kaşgari'ye işaret etmek isterim; bundan başka Orhon-yazıtlarındaki tanrılara yapılan hitaplarda geçen “çök,, kelimesi de hatıra gelebilir.

İlk önce her iki halde *khagan ünvanının bütün bozkır kabilelerinin hükümdarının ünvanı olarak geçmediğini*, fakat bu ünvanın mürekkep bir ünvanın son hecesi olduğu ve tıpkı bundan önceki misallerde olduğu gibi, kabilelerden müteşkil bir gurubun hükümdarı manasına geldiğini *kabul etmek lâzımdır*. T'u-yü-hun'lara Ch'u-khagan'ın yukarda kısım 2 de İlek-khan olarak zikredilen T'u-yü-hun'ların İ-lo-han'ının oğlunun olması enteresandır. Zaten T'u-yü-hun'ların Hsien-pi ve Juan-juan'larla aynı ünvanları kullanmaktadırlar, meselâ bir T'u-yü-hun'un adı da “Shih-yin,, dir (tıpkı kısım 4 No. 10 da yazıldığı gibi). Buna benzer başka bir misal daha aşağıda vereceğim.

Ch'u-k'o-han'da bir “Çur-khagan,, terkibi hatıra gelebilir. Fakat meşhur ünvan Çur şimdiye kadar yalnız *son* hece olarak geçmiştir. Hiç bir zaman bir ünvanın ilk kısmı olarak geçmemiştir. Maa-lesef çur kelimesinin mânası da bilinmiyor. Bu meseleye daha yakından temas etmeden mukayese için lâzım olan malzemeyi bir az daha genişletmek istiyorum:

- 1) Ch'u (85; t'io-ts'iwo) -khagan
- 2) Ch'u (85; t'io-ts'iwo) -lo (6; lâ-lâ) -khagan
- 3) Ch'u (85; t'io-ts'iwo) -lo (6; lâ-lâ) -hou (113; gu-xeu)
- 4) Shu (127; diu-ziu) -lo (766; glâk-lâk) -kan (139; kân-kân)
- 5) Shu (1224; diuk-ziwok) -lo (766; glâk-lâk) -chih (864; tieg-tsie)
- 6) Shu (128; diu-ziu) -lo (6; lâ-lâ)
- 7) Shou (1085; diog-zieu)-lo (766; glâk-lâk) -kan (139; kân-kân)
- 8) Jo (777; niak-nziak) -lo (766; glâk-lâk) -hui (569; g'wer-xuâi)
- 9) Shih (?795; diak-ziäk) -lo (766; glâk-lâk) -hou (113; gu-xeu)

Bunlardan No. 1 bizim başlayacağımız ünvanıdır. No. 2 ve No. 3 Türklerde khanların adları yani khanların ünvanlarıdır (E. Chavannes'e bkz.)

No. 4 405 de tahta çıkan T'u-yü-hun'ların bir hükümdarının adı (Wei-shu 101: 2125 bb); bu adla Hsien-pi'lerin T'u-ho ailesinin bir eski hükümdarının adı karşılaştırılmalıdır (Wei-shu 101: 2125ab-ba). Bu kelimedeki son işaret üzerinde daha görüşülecektir. İlk işaret yazılışına göre gurup 995'e ait gibi görünüyorsa da Karlgren

tarafından gurup 777'ye konulmaktadır. Eger gurup 995'e konulacak olursa eski talaffuzu giug-jieu olacak ve bu sıranın diğer sedalarına daha yakın olacaktı. Ben böyle bir değişmeği tamamen haklı buluyorum. Aynı değişmeğin No. 9 da da yapıldığını zannediyorum. Burada birinci işaret yazılışı itibarile 995'e çok benzediğinden bu işaretin yanlış yazıldığını kabul ediyorum. No. 9, 485 de yaşamış olan Juan-juan'ların bir vezirin adıdır (Wei-shu 103: 2130 cb.) Bu işaretin son hecesinden ilerde bahsedilecektir. Burada yine Hsien-pilerin, T'u-yü-hun ve Juan'juan-lardaki adlarda benzerlikler dikkat nazarını çekmektedir.

No. 5: 417 de Toba'lar tarafından mağlûp edilen Türk Ting-ling'lerinin şeflerinden birinin adıdır (Wei-shu 3: 1909 a). Burada son hece -ci olarak tefsir edilebilir.

No. 6: Ch'i-fu'ların Hun hükümdar ailesinden bir prensin adı; takriben 420 lerde yaşamış olarak (Wei-shu 99: 2121 da).

No. 7: Ordos bölgesinde bir kabile şefinin adı. Bunun bütün adı Wan-shih Shou - lo - kan idi. 530 da Toba'lara karşı ayaklanmıştı (Wei-shu 75: 2070 ba ve 80: 2081 aa). Bu ad kısaltılmış olarak Toba'ların imparator ailesi Yüan Shou-lo da geçer (Wei-shu 15: 1939 db), bunun hakkında başka bir şey bilinmiyor.

Şüphesiz ki buna en yakın olan kelime "çur,, değil "çura,, yahut "çör,, olacaktır, fakat böyle bir kelime şimdiye kadar tevsik edilmemiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Çince tefsiri, mâna bakımından kabul edilemez; burada bir halk etimolojisi bahis mevzuu olacak. Orhon yazıtlarında "çülük,, (=perişanlaşmak) mânasına gelen bir kelime geçmektedir, bu seda itibarile benzemekte ise de mâna bakımından benzememektedir. Fakat belki bu ünvan "çöl,, yahut "çöllük,, ün transkripsyonu olabilir, yani "çöl khan'ı,, mânasına gelebilir. Bu şu bakımdan mümkündür, çünkü ilk Toba hükümdarı kendisine "Sha-mo-han,, derdi (bkz. Shiratori, S. 2). Burada "han,, =khan dır, Shamo ise "çöl,, mânasına gelen bir Çince kelimedir. Hsien-pi'ler gibi Toba'ların da bir Tunguz kavmi olduklarını farz eden Shiratori, bu kelimeyi Mançu dilinde "Saborgan,, olarak tefsir etmek istiyor. Bu mümkün görülmemektedir. "Sha-mo,, yazmak için kullanılan yazı işaretleri, başka yerde yabancı kelimeler için kullanılmayan işaretlerdir. Burada münakaşa edilen ünvanın "çöl-khan,, yahut "çöllük-khan' mânasına geldiğini kabul edersek o zaman Toba'lardaki bu ünvanı Hsien - pi yahut T'u - yü - hun'ların

eski hükümdarlarında, yukarıda başka ünvanlarda müşahede ettiğimiz gibi bulacaktık. "Sha-mo-han,, takriben M. S. 260 larda yaşadığı için bu ünvan o zamanlardanberi tesvik edilmektedir. Müşahede edilen bütün ünvanların arasında muayyen bir derunî bağ da vardır : Memleketin khanı (*ilek-khan*); tarla khanı (*tar-khan*); çöl khanı (*çöl-khan*). Burada teklif edilen tefsirlerin farazî olduklarını bildiğim hslde bunlarda yine bir mâna vardır. Türkologların bu meseleyi kendi tetkik sahalarından ele alıp münakaşa etmeğe devam etmelerini ümit ediyorum.

Mamafi, *khan* yahut *khagan* ünvanının ilk defa geçtiğinden Shiratorinin de emin olduğu hallerde, bu ünvan yalnız başına verilmeyip mürekkep bir ünvan olarak geçer ve bu ünvan çöl kavimlerinin genel hükümdarını ifade etmeyip yalnız bir kısım hükümdarını ifade etmektedir.

6. Hsiung-nu ve Toba dilleri

Burada müşahede edilen bütün ad-serilerinde seda varyasyonları geçmektedir. Bu bilhassa bizim "khan,, ile verdiğimiz son hecede açıkca görülmektedir. Bunun hakkında söylenecek bir kaç söz daha vardır. Son kelimedeki varyantlar 3 guruba ayrılmaktadırlar :

a) "kan,, yerine "hou,, gelmektedir. İlk tefsir imkânı "hou,, nun bir yabancı sedanın transkripsyonu olmayup "kont,, mânasına gelen Çince bir kelimenin olmasıdır. Zikredilen bazı hallerde bunun böyle olmasını mümkün görüyorum. Bunun da kaşbir tefsiri de ilerde verilecektir.

b) "kan,, yerine "chih,, gelmektedir. "chih,, Türkçe son hece "-çi,, 'nin ideal transkripsyonudur. Bu son hece *hiç bir zaman* Toba, Hsien-pi yahut Juan-juan'larda geçmemekte yalnız Türk olduklarını katiyetle isbat eden kavimlerde geçmektedir. "-ci,, hecesi Toba dilinde daima "-cın,, yahut "-cen,, olur. Misaller : (burada eski telaffuzlarını vermekten sarfınazar ediyoruz) pi-tê-*chen*== Bitiğçi, evrak kâtibi ; k'o-p'u- *chen*==kapıcı, kapu bekçisi ; hsien-*chen*== hancı, postanın geçtiği yollardaki istasyon binalarını idare eden adam ; a- *chen*==ahçı, imparatorun ahçısı (bu münakaşada kelime köklerinin asıl Türkçe olup olmadıkları bir

rol oynamamaktadır, yalnız, yalnız *son* hece'nin teşekkülü nazarı itibare alınmaktadır).

c) "kan,, yerine "yü,, gelmektedir. Bu kelimeleri karıştırmak o kadar umumî bir mahiyet almıştır ki "kan,, yazılan bütün hallerde "yü,, de kullanılmış olabilir. Her iki işaret birbirine o kadar benzemektedir ki ancak çok itina ile yazdıkları zaman birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Fakat şayet burada zikredilen hallerde "yü,, doğru imlâ olsaydı o zaman -yü'nün transkripsyonu için bir defa da aynı sedayı veren başka bir kelimenin de kullanılacağı beklenebilirdi. Demek ki doğru imlânın "kan,, olduğu iddia olunabilir, çünkü bundan başka normal yazı işareti "kan,, için, sıralarımızın gösterdiği gibi, başka imlâlar da tevsik edilmiştir.

Fakat buna rağmen aşağıdakilere işaret etmek lâzımdır. Elimde bulunan isim-malzemesi orta Asyanın bütün çöl kavimlerinin aynı dili konuşmadıklarını göstermiştir. Sonraki sedalar için şimdiye kadar şu kaideleri tesbit edebildim:

- a) Hsiung-nu'lar şu son sedaları tercih ediyorlar (modern okunuşu): -yü, -ku, -hou
- b) Hsien-pi'ler şunları tercih ediyorlar: -yen, -lin, -lien, -kui (hui)
- c) Toba'ların tercih ettikleri: -ling, -chen, -ken, -kan, -han, -chüan, -lo, -t'u

d) Juan-juan'ların tercih ettikleri: -pa, -fa, t'i. Mamafi bilhassa Moğolcaya uyan bu sonuncu sedalar Juan-juan-devletinin son devirlerinde sarıh olmaktadır. İlk zamanlarda dil Hsien-pi'lerine daha yakındır.

Eski Hsiung-nu adlarında son seda "kan,, *hiç bir zaman geçmemektedir*. Buna mukabil sonseda -yü bir çok misallerde görüldüğü gibi bir çok varyantlarla kavim adlarında, yer adlarında ve alet ve edevat adlarında geçmektedir. Bazı hallerde bu son hece modern -ci (-cü) ye tekabül eder gibi görülmektedir, fakat yine başka hallerde bu mâna itibarile imkânsız görülmektedir.

M. S. 4 üncü yüzyıla kadar bile çöl kavimlerinin en yüksek hükümdarına verilen ad ve Hsiung-nu ünvanı "Shan-yü,, deki birinci işaretin imlâsının değişebileceği fakat ikincisinin değişemeyeceği Çinliler tarafından bile işaret edilmektedir. Bunun için ikinci işaretin mânası khan gibi olan bir nevi ünvan olacaktır

(Franke, Geschichte III, 179 ye bkz.). Bunu isbat etmek için henüz Hsiung-nu dilindeki bilgimiz yetişmemektedir. Fakat bu nazariyeyi kuvvetlendirmek için şöyle söyleyebiliriz: Hsiung-nu kelimelerinde -kan hecesi khan ünvanının imlâsı için kullanılmamaktadır. Eğer Hsiung-nu dilinde khan gibi bir ünvan var idise, o zaman bunun başka ve muhtemel olarak -yü yahut -hou olarak yazılmış olduğunu kabul etmek icap edecektir. Zaten bunun için khan ve akra-ba ünvanların münakaşasında hiç bir zaman M. S. 250 den sonraki devire geçmiyoruz, çünkü bu devirden önce Hsiung-nu dili genel olarak hâkim olan dildi.

7. Ötüken, Sairam, Ala, Kurç

Konumuza son verirken bir kaç münferit kelime daha ele alalım. Uygurların *Ötüken* adında, mukaddes dağları vardır. Bu muhtelif tarzlarda yazılmış olarak geçmektedir.

- 1) Wu (61; o - uo) -tê (919; tek - tek) -chien(249; kian - kian)
- 2) Wu (61; o - uo) -tê (919; tek - tek) -chien(249; g'ian - g'ian)
- 3) Wu (61; o - uo) -kan (139; kân - kân)
- 4) T'ê (961; d'ek - d'ek) -chien(249; g'ian - g'ian)
- 5) Wu (1204; uk-uk) - ti (4; d'ia - d'i) -chien(249; kian - kian)
- 6) Hu (503; miwet-miuet) -ti (4; d'ia - d'i) -yen (203; dian - iân)
- 7) Yü (98; giwo - jiu) -chien(249; g'ian - g'ian)
- 8) Yü (61; o - uo) -tu(45, to - tuo) -chin (443; kien - kien)
- 9) Yü (495; iwet - iuet) -tu(103 1; tók-tuok)-chün(458; kiwen-kiuen)

Bu seride No. 1 - 2 Ötüken dağının normal transkripsyonlarıdır. No. 9 Ötüken dağının bulunmuş olması icabeden bir havallide bir dağın adı olarak geçmektedir. (T'ang-shu 217b; de Groot, Hunnen S. 181). de Groot tefsir olarak "Orhon,, u teklif ediyor. Fakat bu dil bakımından imkânsızdır. Neticede No. 8 öncekilerden daha eskidir (Chou-shu 50 de tevsik edilmiş, de Groot S. 181); burada aynı dağ bahis mevzuudur. Mamafih bu vesika asıl Uygurların henüz orada almadıkları bir zamana aittir.

No. 3 kısaltma olarak kabul edilebilir. Erh Wu-kan adında bir Toba'nın adıdır; bu başkumandan, nazır ve kont olarak 450 lerde zikredilmiştir (Wei - shu 46: 1913 c).

No. 4 bir Uygur şefinin adıdır (Chavannes). Bu ad Ötüken'in bir kısaltması olabildiği gidi khan'ın oğullarına ve kardeşlerine

verilen “ *Tegin* „ ünvanının transkripsyonu olabilir; mamafih tegin unvanı başka türlü de yazılabilir.

No. 5 390 de Toba'lara teslim olan Ho-t'u-lin kabile şefinin adıdır (Wei-shu 104: 2132cb.) Bu kelime Juan-juan'ların bir şef muavini-nin taşıdığı No. 6 ya çok yakındır (Wei-shu 103: 2130 ab). Bu 414 de Juan-juan'ların khan'ına karşı tahrikâtta bulunuyordu. Belki buna benzer bir şekilde yazılan kabile adı, Hu-ti-kan'ı da nazarı itibara alabiliriz; bu Toba'ların bir kabilesini adıdır.

No. 7 âsil bir aile olan Erh-chu'dan bir Toba'nın adıdır (Wei-shu 74: 2066 cb); kabile şefi olup 385 lerde Toba imparatoru ile beraber çalışmıştır.

Demek ki şöyle söyleyebiliriz: *Ötüken dağı* Uygur devrinden önce mukaddes bir dağdı; dağ adının *şahıs adı* olarak da kullanılmış olması muhtemeldir.

Buna benzer bir hali başka bir dağ adında da görüyoruz.

- | | |
|---------------------------|-----------------------------------|
| 1) Ch'i (553;g'ier -g'ji) | -lien (213; lian-liän) |
| 2) Ch'i (952;kieg-kji) | -lien (213; lian-liän) |
| 3) Ch'i (552;kier -kiei) | -lo (766; glâk-lâk) |
| 4) Shih (866; dieg -zie) | -lien (213; lian-liän) |
| 5) Shih (961; dieg -zi) | -lo(6; lâ-lâ) -man(266;mwân-muân) |
| 6) Chê (287; tiat -tsiät) | -lo(6; lâ-lâ) -man(266;mwân-muân) |

Buradaki son iki imlâ, eski Türk tarihinde bir çok defalar rol oynamış olan bir dağın transkripsyonudur; bu kelimenin “*Kiloman*„ okunması teklif edilmiştir; baştaki “k„ vakıa No. 1-3'e uyabilir, fakat No. 5-6 ya güç uymaktadır. Bir metin (Ta-ch'ing I-t'ung-chih eski vesikalara dayanarak) bu dağın eski Ch'i-lien (No. 1) ile aynı olduğunu ve mânasında da *gök dağı* olduğunu yazmaktadır. “Lokalkulturen im alten China„ (cilt 1) adlı kitabımda göstermiş olduğum daha başka metinler burada üzerinde bir gölün teşekkül ettiği dağların bahis mevzuu olduğunu söylerler. Böyle göllere Çin'cede “gökgölü„ derler; çünkü bunlar sularını gökten alırlar. Bu dağ (No. 1) Hunların milâttan önce bile bildikleri bir dağdır (de Groot, s. 123). Doğu ve orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde böyle bir çok dağlar vardır, No. 3 Hsiung-nu'larda da geçen bir dağ silsilesinin adıdır (de Groot, s. 182), No. 2 ve No. 4 Toba *kabilelerinin* adlarıdır; bunlar adlarını bu dağdan almışlardır.

Şimdi Bretschneider (*Mediaeval Researches* I, 69) bir metinde bir "gökgölü,, nden bahsediyorki bu hacı Ch'ang-ch'un'un (Moğollar devrinde) seyahat ettiği yolun üzerinde bulunuyordu, ve bunun yerli dilinde adı "*sairam*,, idi. Bu, No. 4-6 nın transkripsiyonu olarak alınabilir. No. 1-3 ün de daha ziyade "kerem,, olacağı beklenebilir. Bunun için bu dağın yerli adile kabile adının sonraki zamanlarda "*sairam*,, gibi olduğu, daha eski zamanlarda ise lehçe bakımından ayrıldığını söylememiz icap eder.

Bir kabilenin bir dağ adı aldığını gösteren başka bir misal :

- | | |
|--------------------|---------------------------------------|
| 1) Ho (15; g'â-xâ) | -lan (185; glân-lân) |
| 2) O (312; ât-ât) | -lo (6; la-lâ) -chih (865; tieg-tsie) |

No. 2 Basml'e yakın olan bir kabiledir, ve bundan zaten "Çin'in şimal komşuları,, (S. 65) de bahsetmişim. Kabilenin adı tercüme edilmiş olarak da geçmektedir, o zaman "Po-ma=alaca atlar,, manasına gelir. Bu ad "*alaca*,, olarak tefsir edilmelidir. Bunda son hece meşhur chihidir.

No. 1 Ordos bölgesinin kenarında bulunan bir dağın adından ismini alan bir Toba kabilesidir. Dağ bugün bile Alaşan adını taşımaktadır. Demek ki bu Toba kabilesinin adı da "*ala*,, idi ve manası "alacalar,, yani (alaca atları olan insanlar) demektir.

Başka bir kabileye de dikkat nazarını çekmek isterim. T'ang devrinde en büyük isyanları idare eden, Ko-shu Han adında bir adamdı. Adından da anlaşıldığı gibi *Ko-shu* kabilesinden idi; her ne kadar Çinliler adının son kısmını özadı olarak kabul ediyorlarsa da bence khan olarak da anlaşılabilir. Ko-shu kabilesi Turgeşlerin bir tâli kabilesidir (*Chavannes, Documents*, s. 35).

Kitan devletinde, kuzey Mançurya'da yerleştirilen ve hayatını demirci olarak kazanan bir köle kabile vardı (*Liao-shih* 33 ve *T'oung-pao*, cilt 35, s. 34). Bunun adı Ho-shu idi; bunun tâli bir şekli Ko-shu idi. Eski talaffuzları şöyledir :

- | | |
|-----------------------|----------------------------|
| 1) Ko (1; kâ-kâ) | -shu (83; sio-siwo) |
| 2) Ho (313; g'ât-xât) | -shu (497; d'iwet-dz'iuet) |
| 3) Ko (313; kat-kât) | -shu (497; d'iwet-dz'iuet) |
| 4) K'a (15;? ka-ka) | -sha (16; sa-sa) |

No. 1 T'ang devrinin kabile adıdır. No. 2-3 Kitan devrinde kabile adıdır, No. 4 Kırgızların istihsal ettikleri ve kılıç yapmağa mahsus iyi çins bir demirin adıdır (*Hsin-T'ang-shu* 217 b: 4132 bb). Bu kelime *Divan-i Lugat-it Türk'de* zikredilen "*Kurç*,, çelik keli-

mesile karşılaştırılabilir (Besim Atalay IV, 380), mamafi esas şekli bir az farklı olmuş olacak. Bir Çin metninde bir adamın bir "Koshu-topuzu,, taşıdığından bahsetmesi enteresandır (San-shui hsiao-tu = T'P'KCh 366=cilt 29, 42 b). Şimdiye kadar izah edilmeyen bu tabirle yalnız bir demir topuz kast edilmiş olabilir.

8. Buku.

Prof. F. Köprülü 12. yüzyıldanberi mevcudiyetini tevsik ettiği bir "Buku,, ünvanına işaret etmişti (Belleten No. 26, s. 232). 10. yüzyılda Türk Sha-t'o'larında bir "T'ung-lo P'u-ku,, zikredilmektedir (Chiu Wu-tai-shih 25: 4230 a). Burada bir "Tongça Buku,, bahis mevzuudur. Eskiden P'u-ku Huai-en adında bir adam vardı, bu 765 de ölmüştür (T'an-shih-lu= T' P' KCh 176=cilt 14, 8 b ve K'un-hsüeh chih-wen 14, 12 b ve O. Franke Geschichte II, 458). Bu 603 de tabiiyet altına giren bir kabileye mensuptu (Chavannes, Documents s. 50). Bu kabile Tölös kabilelerinden idi (Bulletin Academia Sinica VII, 61). Fakat bu ad ünvan olarak M. S. 300 de ortaya çıkmakta ve zamanımızakadar kalan yegâne mükemmel Hsiung'nu dilindeki cümlede geçmektedir (Chin-shu 95: 1331 c'de). Bu ünvanın geçtiği eski telaffuzların üç türlü imlâsı aşağıda gösterilmiştir:

- 1) P'u (1211; b'uk - b'uk) -ku (49; ko -kuo)
- 2) P'u (1211; b'uk - b'uk) -ku (486; kwet-kuet)
- 3) P'u (1211; b'uk - b'uk) -ku (1202; kuk -kuk)

No. 3 en eski şeklidir. Bu ünvan Chavannes (Documents) de zikredilen P'u-ku-chen nehri olabilir, belki de Toba devrinde bir çok defalar zikrolunan Pu-ku-lü yer adı ile ilgili olabilir (Wei-shu 32: 19'6 c ve 38: 1987 c).

"Tonga,, ünvanı yalnız (Divan-i lugat-it Türk'de, Besim Atalay IV, 855. demin 10 yüzyılda zikredilen kelimedede değil fakat daha önce (a'nı imlâ ile) bir Tölös-kabilesinin adı olarak geçmektedir. (Bull. Academia Sinica VII, 560 ve 549). Belki aynı ünvan bir khan'ın ünvanı olan "Tung-o-shê,, = *Tonga* - şad,, da bulunmaktadır (Chavannes, Documents). Şimdiye kadar T'u-chüeh-devrinden önceki zamanlar için tevsik edilmemiştir.

EINIGE ALTTÜRKISCHE TITEL.

(ZUSAMMENFASSUNG)

Der Aufsatz versucht nachzuweisen, dass der Titel "Khan,, oder "Khagan,, nicht erst zu der Zeit auftritt, die Shiratori in seinem bekannten Aufsatz (Tôyô Bunko Nr. 1) dafür angesetzt hat, sondern dass dieser Titel bereits viel früher auftritt, und zwar als ein Teilstück von anderen Titeln. Der Titel Khan bedeutete zuerst auch nicht "Allgemeinherrscher der Steppenvölker,, , sondern bezeichnete einen Teilherrscher, einen Führer einer Stammesliga.

Abschnitt 2 beschäftigt sich mit einem Titel, der als "Il-khan,, oder "Ilek-khan,, gedeutet wird. Die Namensserie enthält die heutigen Aussprachen, dahinter die Nummer nach B. Karlgren's "Grammata Serica,, und die alten und mittelalterlichen Aussprachen (in der Form, die drucktechnisch darstellbar war). Diese Titel, meist als Teile von Namen, treten in einem grossen, von mir gesammelten Namen- und Stammesnamen-Material aus dem 3.-8. Jahrhundert auf. Die Quellenbelege für diese Namen folgen in den Zeilen hinter der Namensserie, gegeben nach der K'ai-ming - Ausgabe der Annalen.

Abschnitt 3 behandelt einen Titel, der früher bekannt war, Tarkan; jedoch wird die Vermutung aufgestellt, dieser Titel könnte auf ein älteres Tar-khan zurückgehen, wobei "tar,, mit den türkischen Worten, die "bebautes Land,, oder "Feld,, bezeichnen (tarın, tarla, u. a.) zusammenhängen kann. Der Titel ist, wie auch der Titel Ilek-khan, viel früher als bisher angenommen nachweisbar tarkan seit etwa 400, Ilek-khan seit etwa 250. Eine Abschweifung beschäftigt sich mit dem Titel Tardu, der ab 380 nachweisbar erscheint.

Abschnitt 4 erschliesst einen Titel, der "är-khan,, oder irk-khan (=ärik-khan) gelautet haben könnte und seit etwa 300 belegbar ist. Seine Bedeutung ist wohl nicht "Menschen - Khan,, (r-khan), sondern hängt wohl auch mit Ausdrücken für bebautes Land zusammen. - Es scheint auch, dass das Wort Burhan, das meist mit "Buddha,, zusammengebracht wird, als Titel benutzt wurde,

und ursprünglich nichts mit Buddha zu tun hatte. Es wäre etwa ab 300 belegbar.

Abschnitt 5 weist nun nach, dass Shiratori's älteste Belege für das Wort Khagan unrichtig ausgelegt sind, indem sowohl der erste Herrscher der T'u-yü-hun, der als Khagan bezeichnet wird, wie auch der zweite, als Khagan bezeichnete Juan-juan-Herrscher gar nicht Khagan heißen, sondern "Ch'u-Khagan,,. Die von den chinesischen Quellen an beiden Stellen in den Text eingeflochtene Erläuterung, Ch'u heiße "Jawohl,, , wird zurückgewiesen als sinnlos. Es wird vielmehr vorgeschlagen, Ch'u als Umschreibung für Çöl oder Çöllük (Wüstenland) aufzufassen. Damit wäre auch der bei den ersten Toba auftretende Titel Sha-mo-Han gedeutet, dessen erster Teil chinesisch ist (Wüste), dessen zweiter Teil den bekannten Titel darstellt. Es wäre also ein Titel Çöl-khan für die Zeit um 300 nachweisbar.

Abschnitt 6 beschäftigt sich mit der Frage, dass die Endsilbe, die den Titel «Khan» wiedergeben soll, gelegentlich in der Schreibung "yü,, oder "hou,, auftritt. Nachdem gezeigt ist, dass das Fehlen von Schreibvarianten für "yü,, (die an sich möglich sind!) darauf hinweist, dass dieses "yü,, wohl eine Fehlschreibung für "kan,, ist, und dass das "hou,, in manchen Fällen der chinesische Titel "Hou (Graf),, sein kann, wird bemerkt, dass die alte Hsiung-nu-Sprache den Auslaut "kan,, überhaupt nicht kannte; Hsiung-nu-Worte enden vorzugsweise auf -yü, -ku, -hou, während Hsien-pi die Auslaute -yen, -lin, -lien und -kui (hui) benutzen, die Toba -ling, -chen, -ken, -kan, -han, -chüan, -lo, -t'u; die Juan-juan in ihrer späteren Epoche (in der ersten ist ihre Sprache der der Hsien-pi und Toba sehr ähnlich, erst später wird sie mongolisiert) -pa, -fa, -t'i. Es wird gezeigt, dass das auslautende türkische -ci oder -cü (der Mann, der sich mit... beschäftigt) zwar bei als rein türkisch erkannten Völkern, wie den Ting-ling, auftritt, aber bei den Toba z. B. nie auftritt, sondern durch ein -chen ersetzt wird.

Danach erscheint es möglich, dass im Hsiung-nu-Titel "Shan-yü,, das -yü dieselbe Funktion hat wie das -kan (Khan) in den späteren Titeln.

Abschnitt 7 zeigt, dass manche Bergnamen, wie Ötüken und Ch'i-lien (Sairam), sowie noch Ala (im Bergnamen Alaşan) auch als Personennamen auftreten können. Stammesnamen kön-

nen sich ebenfalls von Bergnamen ableiten oder mit diesen zusammenhängen.

Der Stammesname Ko-shu, zu dem der bekannte Rebell der T'ang-Zeit, Ko-shu Han gehörte, hängt mit dem alttürkischen Wort "kurç," für "Stahl," zusammen. Abschnitt 8 weist auf den Titel Buku hin, der seit 300 belegt ist. Der Titel Tonga ist bisher nicht vor der Zeit der T'u-chüeh belegbar.

Die ganze Diskussion schliesst an an eine Reihe von Aufsätzen, die in den letzten Jahren von Prof. Fuat Köprülü und seinen Schülern in türkischer Sprache veröffentlicht sind, und die das chinesische Material für ihre Untersuchungen nicht benutzen konnten. Die Ergebnisse der vorliegenden Arbeit ergänzen und bestätigen (in einigen Fällen) die vom westlichen und türkischen Material ausgehenden Arbeiten ¹.



¹ vgl. vor allem: M. F. Köprülü: Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur (Körösi Csoma Archivum, 1. Ergänzungsband, Heft 4 (1938), S. 327 - 334); M. F. Köprülü: Ortazaman Türk - İslam feodalizmi (Belleten No. 19, S. 319 - 384; İstanbul 1941). Osman Turan: Çingiz adı hakkında (Belleten No. 19, S. 267 - 276; İstanbul 1941). O. Turan: İlig unvanı hakkında (Türkiyat Mecmuası, Bd. 7, S. 192 - 199; İstanbul 1942); O. Turan: Terken ünvanı (Türk hukuku tarihi dergisi, Bd. 1, S. 67 - 74; Ankara 1944).